

унаследовал «социальный склероз» от советской экономики. В свою очередь, узкие группы специальных интересов сильны, организованы и постоянно эволюционируют. Чтобы сформировалась эффективная система собственности в результате реприватизации или деприватизации, необходимы стимулы. Эти стимулы должны соотноситься со всеохватывающими общественными интересами, но роль групп со всеохватывающими интересами незначительна.

Таким образом, анализ процесса формирования института земельной собственности в России с позиций зависимости от предшествующего пути развития позволил сделать вывод о том, что российская хозяйственная система в конце XV в. была

замкнута на неэффективном пути институционального развития, который не мог быть изменен вследствие сформировавшихся групп интересов, заинтересованных в сохранении института власти-собственности. В российской традиции, берущей свое начало задолго до рыночных реформ 1990-х гг., закрепились как традиционно высокая степень административной координации, так и менталитет населения, опирающегося на патерналистскую заботу государства во всех сферах жизни общества, включая и экономическую.

Статья поступила в редакцию 25.01.2005

Т.В. ГАЙДАЙ, к.е.н., доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІЙНО-ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ СУТІ ТА СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІК

В сучасних умовах у зарубіжній та вітчизняній економічній теорії спостерігається актуалізація та бурхливий розвиток інституційних досліджень. В основі цього процесу лежать глибинні тенденції розвитку економічної науки, складні процеси взаємодії економічної ортодоксії (мейнстріму) та гетеродоксії (теоретичних альтернатив). Зростаюче визнання інституційної теорії та методології інституційного аналізу далеко не випадково відбувається в умовах зафіксованого дослідниками методологічного „буму” в економічній науці. Йдеться про значне посилення наукового інтересу в світі та в Україні до проблем сучасної професійної економічної методології. Критичне усвідомлення теоретичних та пізнавальних обмежень мейнстрім (чи то у вигляді неокласики та кейнсіансько-неокласичного синтезу – на Заході, чи то у вигляді „підкоригованої” постмарксистської теорії – у пострадянських країнах) стимулюють розробку більш різноманітних та різнопланових науково-дослідницьких програм. Це

закономірно повертає увагу науковців до достатньо широких аналітичних можливостей економічної гетеродоксії, в структурі якої упродовж XX ст. пріоритетний статус стабільно належить інституційній теорії.

Інституціоналізм є одним з методологічно продуктивних напрямів економічної теорії у дослідженні змісту, напрямів та механізму реалізації процесів системної суспільної трансформації та розвитку перехідних економік. Це пояснюється його загальною орієнтацією на дослідження основ функціонування і розвитку економічних систем у широкому суспільному контексті, з врахуванням національно-історичних та соціокультурних факторів розвитку людини і суспільства. В цьому напрямі такими вітчизняними вченими, як О.А. Гриценко, С.І. Архієреєв, В.Д. Лагутін, І.Й. Малий та ін. розпочато системні дослідження інституційних чинників економічного реформування перехідної еко-

© Т.В. Гайдай, 2005

номіки України, шляхів формування нової інституційної системи та її подальшого вдосконалення. З іншого боку, в Україні посилюється науковий інтерес дослідників до вивчення теоретико-методологічних основ інституційної теорії [1, с. 92-107]. Серед авторів праць цього спрямування слід назвати Л.Я. Корнійчук [2], А.О. Маслова [3], О.П. Нестеренко [4], автора даного матеріалу [5; 6] та ін.

Разом з тим триваючий динамічний розвиток і суттєва концептуально-методологічна модернізація інституційного напрямку актуалізує вивчення його теоретичних основ та методологічного-аналітичного апарату. У цьому зв'язку об'єктом подальших дослідницьких зусиль має стати інституційно-еволюційний підхід до пізнання та теоретичного відтворення інституційних перетворень перехідних економік. Метою даної публікації є розкриття теоретичних джерел та суті інституційно-еволюційного підходу, його дослідницьких можливостей та науково-практичного значення для пізнання економічних перетворень у перехідну епоху.

Зауважимо, що тривалий час саме інституційний аналіз був чи не найбільш придатним, серед існуючих наукових підходів, для фіксування та системного відображення інституційного змісту крупних суспільних трансформаційних зрушень. Структура інституціоналізму, що має за собою понад сторічну історію розвитку, є достатньо складною і розгалуженою. Тому існуючі серед науковців класифікаційні підходи мають суттєві розбіжності, носять досить неоднозначний та дискусійний характер. В останні десятиріччя інституційна теорія зазнала подальшу прогресуючу еволюцію, теоретичну універсалізацію та структурну диференціацію. В їх основі лежить комплекс гносеологічних та онтологічних передумов, які, в свою чергу, потребують самостійного теоретичного осмислення. В цілому йдеться про виокремлення в сучасній інституційній теорії двох основних дослідницьких програм: сучасного традиційного інституціоналізму та неінституціоналізму. Перша пред-

ставлена традиційною чи ортодоксальною інституційною теорією, яка уособлює подальше еволюційне продовження та спадкоємний розвиток вебленівської наукової традиції соціального детермінізму та холізму (Дж. Ходжсон, Е. Скрепанті). Друга – виступає продуктом міжпарадигмального синтезу інституціоналізму та неокласики, жорстке ядро якої запозичене у незмінному вигляді (Р. Коуз, Дж. Б'юкенен, Д. Норт, Р. Фогель, А. Алчіан, О. Вільямсон, М. Олсон та ін.) [6, с. 60-64]. Попри явні ознаки методологічної альтернативності традиційної та оновленої інституційних дослідницьких програм їх спільними методологічними рисами залишається інституційний метод аналізу та еволюціонізм, які разом становлять основи інституційно-еволюційного дослідницького підходу.

Застосування інституційного методу ґрунтується в цілому на спільному, попри наявні розбіжності в дефініціях, розумінні представниками різних течій інституційного напрямку суті інституцій, інституційної системи та її ролі у розвитку суспільства. Основоположник інституціоналізму Т. Веблен в основу інституційного методу дослідження економічних відносин заклав розуміння під інституціями комплексу звичних способів мислення стосовно відносин між людиною і суспільством, а також загальноприйнятую поведінку. Він виходив з того, що „інституції – це результати процесів, що відбувались в минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, таким чином, не є цілком відповідними вимогам теперішнього часу” [7, с. 202], трактував інституції як „усталені навички мислення, спільні для більшості людей” [8, с. 239]. У. Гамільтон розвинув інституційний підхід, визначивши категорію „інституції” як „вербальний символ, який описує низку суспільних звичаїв”, як „переважаючий і стійкий спосіб мислення чи дії, відтворений у звичках груп чи звичаях народу” [9, с. 84].

Сучасний продовжувач вебленівської традиції Джефрі Ходжсон, у передмові до останнього, російського, видання фундаментальної праці “Економічна теорія та

інституції: Маніфест сучасної інституційної економічної теорії” (2003) зауважує, що визначає інституції „в основному як довговічні системи правил, що склалися та укорінилися, що надають структуру соціальним взаємодіям. Коротше кажучи, інституції суть системи соціальних правил” [10, с. 11]. За Д. Ходжсоном, у поняття інституції включаються як, по-перше, норми поведінки та соціальні конвенції, так і, по-друге, юридичні та формальні правила.

Значний внесок у теоретичну розробку інституційного підходу здійснив засновник нової економічної історії, лауреат Нобелівської премії (1993) Д. Норт. По-перше, він визначає інституції як встановлені у суспільстві “правила гри” чи створені людиною обмежувальні рамки, які розглядаються окремо від індивідів та організацій. Вони організують взаємодію між людьми, зменшують економічну невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя, а також передбачають систему механізмів, що забезпечує їх виконання [11, с. 12]. По-друге, Д. Норт ввів чітке структурування інституцій на неформальні та формальні. Під неформальними інституціями він розумів існуючі неофіційні, неправові обмеження. До них належать певні традиції, усталені звичаї, неписані кодекси поведінки, господарська етика, культурна спадщина та ментальні стереотипи. Формальні інституції, за Нортом, - це офіційні, правові обмеження, які є результатом надання правових рамок інституційним нормам суспільства, тобто їх юридичним закріпленням та відповідним організаційним втіленням.

Таким чином, за своїм економічним змістом інституційний аналіз передбачає дослідження сукупності неформальних (звичайних, неправових) та формальних (правових) норм і правил економічної взаємодії економічних суб'єктів та соціальних груп. Ними задаються відповідні рамкові обмеження реалізації економічних відносин та процесів. Ознакою універсальності інституційного сприйняття суспільства є його застосовність для економічного аналізу різних типів інституційних систем.

Озброєння методологією сучасного інституційного аналізу здатне істотно поглибити подальшу наукову розробку проблем перехідної економіки.

Інституційна система економіки будь-якого типу розглядається як впорядкований набір інституцій, що формують рамки певної системи координації економічної діяльності та обумовлюють тип економічної системи. Інституції являють собою сукупність рамкових обмежень, пануючих правил, настанов, що структурують взаємодію індивідів в економічній, політичній та соціальній сферах. Їх головна роль в суспільстві полягає у тому, щоб зменшити невизначеність шляхом встановлення постійної структури людської взаємодії. Інституційний зміст ринкового реформування перехідної економіки полягає у формуванні нової системи дієздатних інституцій ринкового типу, які визначатимуть адекватні інституційні рамки реалізації господарських процесів. Разом з тим складність та своєрідність соціально-ринкового реформування країн з перехідною економікою обумовлені тим, що стратегія перетворень має орієнтуватись як на врахування національної унікальності соціально-економічного розвитку кожної країни, так і на реалізацію загальних закономірностей та тенденцій становлення економіки ринкового типу.

Відтворювані у перехідній економічній системі інституційні рамки ринкової економіки визначають ті правила, за якими функціонують ринки та підприємницькі структури, які задають моделі економічної поведінки господарюючих суб'єктів, визначають основні правила ринкової гри. Йдеться про інституції приватного підприємництва, ринкової конкуренції, інституційні рамки ринків, що регулюють доступ до законного використання рідких і цінних ресурсів, а також визначають принципи цього доступу. Для цього правила ринкової гри мають бути єдині, загальнообов'язкові, прозорі, передбачувані, правовим чином закріплені та регламентовані, стабільні та довільно не змінювані. Вони мають розповсюджуватись на всіх учасників рин-

кового процесу незалежно від форм власності та галузевої приналежності. Також суспільство повинно мати дієві форми контролю за їх дотриманням. Якість створеної інституційної системи є вагомим чинником ринкового реформування перехідних економік, в тому числі і України. Адекватні та стабільні інституції забезпечують нормальну роботу ринкових механізмів, вони важливі для успішної та результативної реалізації ринкової координації економічних процесів. Невизначене інституційне середовище гальмує спрацювання ринкових регуляторів, сприяє посиленню свавілля бюрократії, збільшує транзакційні та виробничі витрати бізнесу.

На наш погляд, поглибити теоретичне розуміння складної взаємодії старих (до ринкових) та нових (ринкових) інституцій в структурі перехідних економік дозволяє поєднання інституційного ракурсу аналізу з еволюційним підходом. Але слід зауважити, що економічна еволюційна теорія навряд чи укладається у русло лише інституційного напрямку, оскільки за своїм змістом є значно більш універсальною. Вона пронизує економічну теорію так би мовити „наскрізною” - як горизонтально (за співіснуючими в часі теоретичними напрямками), так і вертикально (за історичними етапами теоретичного розвитку). Вона розвиває неортодоксальний еволюційно-економічний спосіб мислення, попередниками якого вважаються представники багатьох наукових шкіл: класики (А. Сміт), марксизму (К. Маркс), неокласики (Ф. Хайєк, Ф. Найт, Й.А. Шумпетер та ін.), інституціоналізму (Т. Веблен), сучасного економічного еволюціонізму (Р. Нельсон, С. Вінтер) тощо. В цілому ж, ознаки інституційно-еволюційного підходу властиві як соціально-орієнтованому інституціоналізму (Дж. Ходжсон), так і неоінституціоналізму (А. Алчіан, Д. Норт, Р. Фогель).

Значний теоретичний та практичний інтерес в руслі інституційно-еволюційного підходу представляє пізнання загального механізму інституційних змін: його суті, структури, способу реалізації, факторів ефективності та кінцевих результатів. Роз-

різняють два основних шляхи здійснення інституційного розвитку - еволюція інституцій та інституційне реформування (інституційний конструктивізм - запозичення, привнесення інституцій). Еволюція інституцій - це механізм інституційних змін, що реалізується в умовах еволюційно-генетичного розвитку, в процесі якого неформальні інституції, що існують у вигляді норм, традицій, правил, звичаїв, набувають законодавчо-правового оформлення, тобто формального статусу. Еволюційне накопичення нових інституційних елементів утворює нову інституційну систему.

Природне еволюційно-генетичне становлення та розвиток інституційної системи (в тому числі і ринкового типу) полягає у формалізації раніше неформальних інституцій, що виникли раніше і пройшли довготривалий спонтанний „природний відбір” впродовж попереднього суспільного історичного саморозвитку. При цьому відбувається їх легалізація чи легітимізація шляхом юридичного, правового закріплення. Тому новостворені формальні інституції, в цілому не змінюючи траєкторію розвитку, наслідують та відтворюють тенденції, що до того склалися у вигляді неформальних рамок - традицій, звичаїв. Зрозуміло, що це найбільш органічний, безконфліктний та безболісний процес. Держава при цьому відіграє пасивну роль, лише юридично санкціонує фактичні інституційні зміни. Саме таким чином формувалось ринкове середовище у теперішніх країнах із зрілою ринковою економікою.

Ситуація здійснення трансформаційних зрушень шляхом свідомого реформування економічної системи, подібна до ринкових перетворень в Україні, суттєво змінює механізм та послідовність інституційних змін. Впровадження інституційних інновацій реалізується в даному випадку у формі так званого імпорту інституцій, оскільки природне еволюційно-генетичне становлення ринкової економіки є довготривалим історичним процесом, що зазвичай охоплює століття. Сценарій імпорту інституцій полягає у заміні формальних рамок вже існуючими відомими інститу-

ційними зразками. Зокрема під імпортом ринкових інституцій розуміється відтворення у вітчизняній економіці інституційних зразків, які переважають і добре себе зарекомендували в країнах з розвинутою ринковою економікою.

Цей, другий, варіант інституційних перетворень набагато складніший попереднього, що обумовлено низкою факторів. По-перше, він не наслідує, а принципово змінює попередню траєкторію розвитку. По-друге, носить неоднозначний та суперечливий характер, оскільки полягає у складній взаємодії старих неформальних інституцій, що несуть ознаки минулого господарського досвіду, з новоствореними формальними інституційними рамками. По-третє, цей варіант інституційних змін актуалізує роль держави, робить її провідною, визначальною, оскільки саме за нею фіксується багато вирішальних функцій: санкціонування вибору оптимальної інституційної моделі; організаційно-правове забезпечення та реалізація цього процесу; відстеження його результативності; здійснення потрібного корегування та усунення негативних наслідків.

Значною мірою зміст і спрямованість інституційних перетворень соціально-економічної системи України визначається європейським вектором суспільного розвитку. Мова йде про проголошення Україною стратегічної мети - поступової інтеграції до Європейського Союзу, а в перспективі - набуття країною статусу його повноправного члену [12, с. 8-9]. В інституційному аспекті це означає достатньо тривалий період серйозної, копіткої практичної роботи по приведенню у відповідність інституційних рамок вітчизняної суспільної системи з європейськими зразками. Реалізація цієї стратегії передбачає довготривалий та послідовний реальний рух українського суспільства в напрямі максимального конституційного та законодавчо-правового зближення із розвинутими стандартами функціонування ринку, соціальної та політичної сфер.

У цьому контексті стратегія інституційних перетворень має узгоджуватися з

визначеними Європейською Радою критеріями членства в ЄС (копенгагенські критерії), які передбачають: - стабільність законів та інституційних структур, що гарантують демократію, в тому числі і економічну, верховенство закону, забезпечення прав людини, включаючи і економічні; - наявність діючої ринкової економіки та спроможність витримати тиск конкуренції і ринкових сил у межах ЄС; - здатність взяти на себе зобов'язання, що випливають із співпраці, а в перспективі - входу в економічний та валютний союз ЄС. На державу та інші суб'єкти інституційних змін покладається достатньо складна та відповідальна задача - пристосування нових інституційних рамок ринкової системи до національно-історичних та соціально-економічних особливостей вітчизняної господарської системи. Результативність інституційного реформування обумовлена ступенем взаємної відповідності або конгруентності існуючого та пануючого в країні неформального доринкового інституційного середовища з новими імпортованими інституціями ринкового типу. Цей найбільш суттєвий та складний аспект потребує детальнішого розгляду.

Інституційно-еволюційний підхід засвідчує, що соціоекономічна динаміка має складну структуру, а її причинно-наслідкові зв'язки не носять простого лінійно-механічного характеру. Розвиток складних високоорганізованих систем, до яких належать суспільство і економіка, в більшій мірі підпадає під еволюційні моделі, які поєднують в собі постійність (спадковість) і мінливість (в т. ч. і мутації). Основним спадковим фактором виступає тягар суспільної інерції та раніше сформованих і культивованих традицій [13, с. 32, 38-39; 14, с. 221-222].

Суттєвим ускладнюючим та гальмуючим фактором на шляху інституційного реформування є процес суперечливої взаємодії нових інституцій ринкового типу із старим неформальним інституційним середовищем - укоріненими традиціями, звичаями, нормами господарської етики, рисами економічної ментальності, які за-

лишились у спадок від попередньої адміністративної системи. Породженням суперечностей між сформованими у попередній історичний період неформальними інституціями та новостворюваним формальним інституційним середовищем є наступні суперечливі економічні явища. Це і виникнення на руїнах командно-адміністративної системи ознак економіки, що має переважно формальні атрибути ринку та ринкового середовища, але реально не функціонує за ринковими законами та принципами (відсутність конкуренції як основного регулятора ринкових процесів, рівного доступу в галузі, та до економічних ресурсів, повної відкритості ринкової інформації, рівновіддаленості від державно-урядових структур, справжньої підприємницької мотивації тощо). Це і відсутність потужного конкурентного середовища, основою якого має бути чисельно переважаючий прошарок малого та середнього бізнесу. Це і формування регіональних та галузевих олігархічних угруповань, що тягне за собою надмірну концентрацію влади та власності; зрощування фінансово-промислової та державно-бюрократичної еліт, які встановлюють економічне домінування. Це і інерційне збереження державними структурами інституційних ознак, властивих адміністративно-командній системі: від ментальності до засобів здійснення економічної політики; прикладом є переважаючі інтереси органів державної влади над інтересами суб'єктів ринку, яке породжує підпорядкованість реального бізнесу державно-чиновницькій бюрократії, державний шовінізм, корупцію, невиконання законів.

Такий проміжний тип господарської системи отримав назву економіки владних угруповань чи сучасного меркантилізму [15, с. 249]. Його дефектна інституційна структура не дозволяє повною мірою використати переваги та стимули до економічного зростання, властиві ринковому устрою, оскільки економіка характеризується сильною державною регламентацією, залежністю держави від елітарних угруповань, їх змаганням за отримання привілеїв

у вигляді субсидій, податкових пільг, ліцензій тощо. Своєрідний “ринок пільг” породжує зловживання та порушує мотивацію економічної діяльності індивідів. Подібна економіка, зберігаючи ознаки як ринкової, так і планової, не є ні тією, ні іншою, а її економічна ефективність виявляється набагато нижчою порівняно з ринковою та плановою економічними системами. Тому послідовне послаблення та зрештою усунення наявних негативних ознак сприятиме створенню умов для економічного оздоровлення.

Таким чином, реформування економіки України, як і будь-якої постсоціалістичної країни, - це складний і масштабний процес, що включає такі основні напрями інституційних трансформацій, як формування ефективного ринкового механізму, надання суспільному розвитку виразної соціальної спрямованості, здійснення послідовної політики глибокої економічної демократизації, утвердження повноцінних норм громадянського суспільства.

Разом з тим стратегія інституційно-економічного реформування має носити системний, комплексний характер, тобто поряд з економічними змінами враховувати соціальні, політичні, правові та інші перетворення, а також стан і зрушення в індивідуальній та суспільній свідомості, психології, етиці, моралі. Все це становить інституційний зміст суспільних перетворень. Підвищення ефективності інституційного реформування потребує поглибленого дослідження механізмів гармонізації суперечливої взаємодії старих доринкових (неформальних) та нових ринкових (формальних) інституцій. Знаходження способів підвищення ступеня їх взаємовідповідності без негативної деформації останніх потребує інституційної розробки такого кола проблем, як національно-історичний спадок традицій та звичаїв, особливості соціально-економічної ментальності української нації, дослідження особливостей її господарської етики тощо. Лише глибока історична саморефлексія української нації відкриває можливості її адекватної сучасної самоідентифікації та активної самореа-

лізації. В термінології інституційно-еволюційного аналізу це звучить як „history has a matter”, тобто „історія має значення”, оскільки саме історичне минуле генетично обумовлює сучасну та майбутню траєкторію соціально-економічного розвитку суспільства.

Література

1. Вплив сучасної інституційної теорії на розвиток економічної науки // Економічна теорія.- 2004.- № 3.
2. Історія економічних учень. / Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко та ін. – Розд. XIV. - К.: КНЕУ, 1999.
3. Історія економічних учень. / За ред. В.Д. Базилевича. – Розд. 13. Інституціоналізм. - К.: Знання, 2004.
4. Нестеренко О.П. Сучасна інституціональна парадигма економічної науки // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. Вип. 49. - К.: 2001.
5. Гайдай Т.В. Неінституційна парадигма та аналіз ринкових трансформаційних процесів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. Вип. 58-59. - К.: 2002.
6. Гайдай Т.В. Неінституціоналізм та його аналітично-дослідницький потенціал // Економіка України, 2003, № 9.
7. Веблен Т. Теорія праздного класу. – М.: Прогресс, 1984.
8. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays. – N.-Y.: Huesch, 1919.
9. Hamilton W. Institution. Encyclopedia of the socioal Sciences. – N.-Y., 1932. – V. VIII.
10. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. - М.: 2003.
11. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. - К.: 2000.
12. Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 - 2011 роки. - К.: Інформ.-видав. центр Держкомстату України, 2002.
13. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. - М.: Новости, 1992.
14. Hirshleifer J. Economic Behavior in Adversity. - Chicago: University of Chicago Press, 1987.
15. Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. – М.: Catallaxy, 1995.

Статья поступила в редакцию 04.01.2005

О.В. ИНШАКОВ, д. э. н, профессор,
Заслуженный деятель науки РФ, ректор
Д.П. ФРОЛОВ, к. э. н, доцент,
Волгоградский государственный университет

ЛОГИКА И ДИНАМИКА ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ФРАКЦИОГЕНЕЗА

Ставшее традиционным противопоставление институтов и агентов как отдельных объектов изучения в рамках институциональной теории, приведшее к противопоставлению холистического и индивидуалистического подходов, нуждается в переосмыслении. Очевидно, что в действительности нет изолированных индивидов, не принадлежащих к определен-

ным институтам, как нет и полного единения институциональных агентов в рамках ассоциированных интересов, т.к. каждый институт глубоко стратифицирован. Последнее не позволяет рассматривать всех участников какого-либо института как разделяющих модель поведения, обусловлен-

© О.В. Иншаков, Д.П. Фролов, 2005